

TÜRK BOZKIR KÜLTÜRÜNDE SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Mahmut ŞALGAM*

Geliş Tarihi: 05.01.2023

Kabul Tarihi: 28.04.2023

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türk bozkır kültüründe sosyal ve ekonomik hayatın hangi unsurlar üzerine kurulmuş olduğunu ortaya koyarak incelemektir. Bu amaçla bozkır hayatının sosyal yönü, başta aile olmak üzere toplumsal teşkilatlanma şeklinde küçükten büyüğe doğru ele alınarak oguş, urug, boy, budun, il yapılanması incelenmiştir. Ardından gündelik hayata ilişkin eğlence, bayramlar, düğünler, beslenme, barınma, giyim gibi unsurlara değinilerek Türk bozkır kültürünün sosyal hayatına dair uygulamalar ele alınmıştır. Ekonomik hayat ise hayvancılık temel olmak üzere tarım, ticaret, madencilik bağlamında incelenmiştir. Ticaret konusu ithalat ve ihracat, serbest ticaret pazarları ve ticaret yolları ekseninde ele alınmıştır. Bu konular ele alınırken bozkır kültürüne ilişkin çalışmalar incelenmiş, geçmiş ve günümüzde yapılan çalışmalardan yararlanılmıştır. Çalışma neticesinde Türk bozkır kültürünün ilkel göçebe kültürlerden farklı olduğu, vatan-millet kavramlarının yer aldığı, sistemli ve güçlü bir sosyal hayatın var olduğu, güçlü toplumsal yapının dayanışma ve yardımlaşmayı beraberinde getirdiği görülmüştür. Üretim faaliyetlerinin ise farklı alanlarda sistemli ve teşkilatlı bir şekilde aktif bir biçimde var olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Bozkır, Kültür, Sosyal Hayat, Ekonomi.

SOCIAL AND ECONOMIC LIFE IN TURKISH STEPPE CULTURE

Abstract

The aim of this study is to examine by revealing on which elements social and economic life is built in Turkish steppe culture. For this purpose, from small to large in the form of social organization, the social aspect of steppe life, especially family, and the structure of oguş, urug, tribe, budun, province was examined. Then, the practices related to the social life of the Turkish steppe culture were discussed by referring to the elements of daily life such as entertainment, holidays, weddings, nutrition and clothing. The economic life, on the other hand, has been examined in the context of agriculture, trade and mining, with animal husbandry being the basis. The subject of trade is handled in the axis of import and export, free trade markets and trade routes. While dealing with these issues, studies on the steppe culture were examined, and past and present studies were used. As a result of the study, it has been seen that the Turkish steppe culture is different from the primitive nomadic cultures, the concepts of homeland and nation are included, there is a systematic and strong social life, and a strong social structure brings solidarity and cooperation. It has emerged as a result that production activities exist in a systematic and organized manner in different areas.

Keywords: Turks, Steppe, Culture, Social Life, Economics.

Giriş

Bu araştırmanın temel problemi, Türk Bozkır kültüründe sosyal ve ekonomik hayatın hangi unsurlar üzerine kurulu olduğunu ortaya koymaktır. Bu amaçla Orhun Abideleri, Dîvânu Lugâti't-Türk gibi ana kaynaklardan faydalanılmıştır. Ayrıca Bahaeddin Ögel,

*Uzman, Nevşehir Hacıbektâş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: alacasariho@gmail.com

Orcid: 0000-0003-2134-5959

İbrahim Kafesoğlu, Salim Koca, Ahmet Taşağul ve İlhami Durmuş gibi önemli kişilerin çalışmaları literatür olarak kullanılmış, bunların yanı sıra yakın tarihlerde yayınlanan makaleler incelenmiştir.

Kültür kelimesi, kökeni olarak Latin dilinde “Cultura/ae” kelimesine dayanmaktadır ve Türkçe’de “ekip biçme, tarım, çiftlik, toprağı işleme” manasına gelmektedir (Durmuş, 2016: 19). Kültür kelimesi Türkçe’ye Batı Avrupa dillerinde kazandığı biçimiyle “yüksek umumi bilgi” olarak geçmiştir (Kafesoğlu, 2017: 16). En yalın tabirle kültür mefhumu “bir milletin kendisine has davranış, inanış, düşünüş, yaşayış biçimi” şeklinde tanımlanabilir (Koca, 2016: 14). Bir başka tanıma göre kültür; bir sosyal yapıda genel geçer ve gelenek biçiminde süregelen bütün inanç, sanat, yaşayış, dil, düşünce ve duygu öğelerinin tamamıdır (Turan, 2014: 17). Kültür; insanların bir arada yaşamasından kaynaklanan davranışların bütünü olup coğrafya, birey ve toplumla ilgili olarak sürekli bir değişme ve buna bağlı olarak da gelişme göstermiştir. Kültürü dil, din, âdet ve ananeler, eğitim, ahlak, sanat, ekonomi gibi unsurlar oluşturmaktadır (Yuvalı, 1996: 439). Bozkır kelimesine baktığımızda bozkırın coğrafi bir terim olup lügat manasının “kuraklığa dayanıklı ot türü bitkilerden müteşekkil, ılıman ve sıcak iklim bölgelerinde büyük sahalarda yayılım gösteren, ağaçsız doğal bölge” olduğu görülmektedir. Bu tanıma istinaden bozkır coğrafyası, hayvanların otlayabilmesine olanak tanıyan uçsuz bucaksız sahaları işaret eden bir alandır. Bu mahiyetiyle bozkır, bir bakıma çöl ve tarım arazileriyle kaplı alanlardan diğer bakıma da ormanlarla kaplı coğrafyadan farklılık arz etmektedir (Durmuş, 2016: 23).

İslamiyetten önce Türklerin hüküm sürdüğü saha olarak tabir edilen Bozkır’ın hudutlarına bakıldığında şunlar söylenebilir: Avrasya biçiminde tabir olunan bu saha Avrupa kıtasının doğusu ile Asya kıtasının orta ve kuzey muhitini içine alan, coğrafi ve tarihî tamamlayıcılık arz etmektedir. Kendine özgü hayat üslubu ile ehemmiyet arz eden ve iki kıta arasında bir bakıma üçüncü bir kıta görünümü veren geniş bir sahadır. Bozkır coğrafyasının güney hududu Hindukuş ve Pamir dağları, batıda Tuna boyları, kuzeyde Sibiryaya, doğuda ise Mançurya’yla çevrelenmiştir (Durmuş, 2016: 24). İbrahim Kafesoğlu ve Faruk Sümer gibi önemli isimler, Türk bozkır döneminin hâkimiyet merkezinin Orhun havzası olduğunu dile getirmiştir (Ercilasun, 2011: 28).

İslam öncesi Türklerde sosyal ve ekonomik hayatın temelini oluşturan ana unsur bozkır kültürü olmuştur. İslam öncesi Türklerde sosyal ve ekonomik hayatı bozkır kültüründen bağımsız izah etmek, bu alanda yapılacak çalışmaları askıda bırakacaktır. Çünkü İslam öncesi Türklerde sosyal ve ekonomik hayat bozkır kültürüyle bir bütünlük arz etmektedir (İlgen, 1999: 98). Bozkır kültürü binlerce yıl içinde bazı gelenekleri ortaya çıkarmıştır. Sosyal hayatta bu geleneklere çok sıkı bir bağlılık görülmüştür. Türk kültüründe geleneğe ait unsurların halk ve devlet tarafından umumiyetle tatbik edildiği görülmüştür. Bir fiilin devamlı tekrarlanması bilinçaltına yerleşmiş, sonra da hayat biçimi olarak dışa yansımıştır. Bu bağlamda toplumun her bir ferdi benzer vakalarla karşılaştığında düşünmeye ihtiyaç duymaksızın benzer davranışlar göstermişlerdir. Bu şekilde geleneklerde devamlılık ortaya çıkmıştır (Koçak, 2012: 129).

Türk bozkır kültürü veya atlı göçebe kültür denilen kültürün ilkel göçebelikten farklı olduğuna yukarıda değinmiştik. Aynı şekilde atlı göçebe kültür, yerleşik tarım toplumlarının kültürlerinden de farklıdır ve üstün meziyetler gerektirir. Zira hayvanı ehliyeştirmek, yetiştirip kalabalık sürülerin sevk ve idaresini sağlamak, farklı iklim ve tabiat koşulları bulmak; hububat yetiştirmekten ve hasadından çok daha güç olmasının yanı sıra büyük çaba, güç ve kabiliyet gerektiren bir eylemdir (Koca, 2017: 13). Bu durumu dikkate alarak şimdi de bozkır kültürü veya diğer ismi ile atlı göçebe kültürün yerleşik kültürden farkını açıklamaya çalışalım:

a) Yerleşik kültürde ekonomik bakımdan köylü sadece ailesini doyuracak büyüklükte toprak parçası ile meşgul olurken bozkır Türk'ü yüz binlerce hayvanın yayıldığı devasa otlakları düşünmek zorundadır.

b) Yerleşik kültürde bireyin yaşam alanı yalnız evi ve tarlası iken taze otlak bulma amacıyla farklı coğrafyaları gören ufku genişlemiş ve hayat tecrübesi artmıştır.

c) Yerleşik kültürde hareketsiz, statik bir hayat varken bozkır kültüründe daima hareketli sürü ve obaları idare edecek sevk ve idare kabiliyeti olan bir hayat tarzı vardır (Çandarlıoğlu, 2003: 92).

Türk bozkır kültürünün bu durumu "göçebeliğin medeniliği" kavramı ile ifade edilebilir. Zira Kafesoğlu'nun kültürü oluşturan üç temel unsur olan "coğrafi çevre, insan unsuru ve cemiyet" bozkır kültüründe eksiksiz olarak bulunmaktadır (Özçamca, 2007: 181). Şimdi bu bilgiler ışığında Bozkır kültüründe sosyal ve ekonomik hayata ilişkin bulgulara bakmaya çalışalım.

A. Sosyal Hayat

Sosyal hayat günlük hayattan düğünlere, cenaze törenlerinden bayramlara kadar birçok farklı unsuru bünyesinde barındırmaktadır. Türk bozkır kültüründe de sosyal hayata dair birçok unsur bulunmaktadır. Türk bozkır kültürünün toplumsal teşekkülü hakkında bugüne değin oluşturulan sınıflandırmalar, hem isimlendirmeler hem de yapı açısından birbirleriyle örtüşmemektedir. Bu husus için yararlanılan ana kaynak Orhun Abideleri'dir (Kafesoğlu, 2017: 219). Orhun Abideleri'nde Türk bozkır cemiyetinin yapısı; Oguş/Aile, Urug/Aileler Birliği, Boy/Kabile, Budun/Kabileler Birliği, İl/Devlet olarak adlandırılmıştır (Çiçek, 2018: 239).

1. Toplumsal Yapı

İslam öncesi Türk toplumsal yapısına baktığımızda toplumda herhangi bir sınıfsal tabakalaşmanın olmadığı görülür. Toplumu idare edenler (ak tamag bodun=beyler) ve idare edilenler (kara tamag bodun=halk) olarak iki gruba ayrılır. Bunlar tabakalaşma değildir. Ak tamag sadece toplumun idaresinden sorumlu kişilerdir. Makam-mevki, servet ve soy sosyal hayatta sınıfsal ayırım yaratmamıştır. Başarılı, çalışkan, kabiliyetli ve zeki kişiler için yükselme yolu her daim mevcut olmuştur. Sıradan bir vatandaşken gösterdiği yararlılıklar sayesinde askerî ve idari birimlerde komutanlık ve bey makamına yükselmek her zaman mümkün olmuştur. Türk bozkır kültüründe dayanışma son derece önemli olmuştur. Türkler dayanışma ve yardımlaşma sayesinde iç içe yaşamışlardır. Bu durum birlik ve beraberliği doğurmuş, halk ihtiyaç hâsıl olduğunda âdeta bir aile gibi olmuştur. Toplumda maddi ve manevi olarak güçsüz olmasından ötürü ezilen hemen hiç kimse olmamıştır (Koca, 2002: 8). Toplumu idare eden ak tamagın, kara tamagın desteğini sağlamak ve güvenini kazanmak için yaptığı çalışmalar Orhun Yazıtları'nın Kültigin anıtının doğu yüzünün 28. ve 29. satırlarında şu şekilde anlatılmıştır:

Ben kendim kağan oturduğumda, her yere gitmiş olan millet öle yite, yaya olarak, çıplak olarak dönüp geldi. Milleti besleyeyim diye, kuzeyde Oğuz kavmine doğru, doğuda Kitay, Tatabı kavmine doğru, güneyde Çin'e doğru on iki defa büyük ordu sevk ettim, savaştım. Ondan sonra. Tanrı bağışlasın, devletim var olduğu için, kismetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım (Ergin, 2009: 19).

1.1. Oguş (Aile)

Eski Türk toplumunda ilk içtimai yapı olan aile, tüm sosyal yapının ana merkezi konumundadır. Aile, kan akrabalığı esasına dayanmaktadır (Kafesoğlu, 2017: 219). Aile,

toplum olma anlayışının başlangıcı olmuştur. Türk toplumsal yaşamı, aile ve akrabalık ırsiyeti üzerine meydana gelmiştir (Koca, 2002: 8). Türk ailesi yalnızca Türk toplumunun değil, aynı zamanda Türk devletinin de en küçük örneğini teşkil etmiştir (Yuvalı ve Demirci, 2021: 10). Oguş kelimesi Yakutça'da "us" biçiminde geçmektedir. Us, evlenmeleri mümkün olmayan bireylerin meydana getirdiği yapıdır. Eski Türklerde "geniş aile" görünmesine rağmen genel olarak aile yapısı "çekirdek aile"den oluşmaktadır. Zaten Türk sosyal hayatı ve aile yapısı, geniş aile yapısına fazla imkân vermemiştir (Durmuş, 2016: 129). Her toplumun kendine has, aile içi etkileşimlerin toplumsal ve yasal açıdan toplumun farklı alanlarında müşahade edildiği bilinir. Bu açıdan Türk aile yapısı dikkate şayan bir mahiyettedir. Türk aile yapısının temelleri eski Türk siyasi, sosyal hemen her kuruluşa ve insanların tavırlarına sirayet etmiştir (Kafesoğlu, 2017: 220).

Türk toplumunda kadın, erkeklerle eşit haklara sahip olmuştur. Bozkır kültüründe tek kadınla evlenme yaygın olup kadın toplum hayatında saygı görmüştür. Türk kadını ok atıp ata binmiş, top oynamış hatta yağlı güreş gibi ağır sporları bile icra etmiştir (Çandarlıoğlu, 2003: 93). Türk ailesinde erkeğin yanı sıra kadının da söz hakkı olmuştur. Kadın öncelikle erkeğin "evdeş"i yani ev arkadaşı olmuştur. Ailenin bütün çalışmalarında iş bölümü mantığı hâkim olmuştur. Örneğin erkek evladı yetiştirip eğitmek babanın vazifesi, kız evladı yetiştirip eğitmek de annenin vazifesi sayılmıştır. Türklerde "babasız oğul, anasız kız" bakımsız sayılmıştır (Koca, 2002: 8). Dede Korkut hikâyelerinde geçen "ana-baba" veya "ana-ata" deyimleri ananın ailedeki konumunu belirtmesi açısından önem arz etmektedir. Türkçe'de erkeklerin eşleri için kullandığı "Hanım" sözcüğü de eski Türklerde kullanılan "Han" deyiminin saygı makamında kullanılan şekli olmuştur (İlgen, 1999: 102).

Türk ailesi "ataerkil" tipte olmuştur. Babanın vazifesi, aile bireylerinin nafakasını sağlamak yani aileye bakmak, aileyi muhafaza etmek ve yaşı gelen evlatlarını evlendirmektir. O zamanın tabiriyle ifade etmek gerekirse baba, yetişmiş erkeği evlendirip kızını göçürmektedir. Bilhassa erkek evladın eğitimi ve aile çalışmalarına katılımı babanın işini hafifletmiştir. Kaşgârlı Mahmud'un söylediği "Tay yetişirse at dinlenir, oğul yetişirse baba dinlenir" sözü bunun en önemli göstergesidir. Bu açıdan Türklerde erkek evlada büyük önem ve değer verilmiştir. Ailede erkek evladın olmayışı veya erkek evladın tamamının ölmesi çok büyük bir yıkım olarak görülmüş, bir bakıma "ocağın sönmesi" olarak nitelendirilmiştir (Koca, 2002: 145). Ataerkil aile biçimi, devlette hükümdar gücünün bir yansımasına benzerken aynı zamanda karı-koca arasındaki ilişki de hatun-hükümdar ilişkisine delalettir (Dokur, 2017: 2821). Öte yandan eski Türk aile yapısının direkt ana soyluluktan gelmesi de anaerkil yapının da mevcut olduğu görüşü vardır. Bu görüşü benimseyenler Göktürklerin atası olarak kabul edilen A-shis-na (Aşina) ailesinin soyunun ismini annelerinden aldığı ileri sürmektedir (Yuvalı ve Demirci, 2021: 107).

Türk aile yapısının temelleri eski Türk siyasi ve toplumsal yapısına, insanların uygulamalarına sirayet etmiştir. Eski Türk toplumunda özel mülkiyette, özel hukukta bağımsızlığa tutkun bireyleri korumaya ilişkin toplumsal uygulamalarda hakkaniyet, dinî hoşgörü anlayışlarında bunları gerçekleştirmek ve tatbik etmekle vazifeli olan devletin baba olarak görülmesinde Türk ailesinin anne-baba-evlat ilişkisine dayanan ilkeler göze çarpmaktadır (Çiçek, 2018: 239).

Türk bozkır kültüründe babaya "kang" denilmiş, babası olmayanlara yani yetimlere "kangsız" denilmiştir. "Ög" ise anne anlamında kullanılmış, annesi olmayanlara "ögsüz" denilmiştir. Ayrıca anneye "aba" veya "apa", babaya da "ata" denilmiştir. Erkeğe "er" veya "beğ", kadına "katun", "kis" veya "uragut" denilmiştir. Yetişkin erkeğe "kenç", yetişkin kıza da "yinkçe" tabiri kullanılmıştır. Büyük kız kardeş için "eke", "eze", "eçe" tabirleri kullanılırken küçük kız kardeşe "singil" tabiri kullanılmış, büyük erkek kardeş için "içi", küçük erkek kardeş için "ini" tabirleri kullanılmıştır (Durmuş, 2016: 130-131). Yine Türk bozkır kültüründe dayıya "tayaka", teyzeye ise "tayeçe" denilmiştir (Gülensoy, 2011: 192). Kaşgârlı

Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk adlı çalışmasında büyük kardeş "açık", yeğen veya hala-veyezoğlu "çıkan" tabirleri ile ifade edilmiştir (Gömeç, 2002: 136-137).

1.2. Urug (Aileler Birliği/Soy)

Urug tabirinin sosyal yapıda neyi ifade ettiği tam belli değildir. Muhtemelen "aileler birliği" manasında anılması gerekmektedir (Kafesoğlu, 2017: 221). Aileler birliği anlamına gelen "urug"un fonksiyonu tam olarak anlaşılammıştır (Taşağıl, 2018b: 25). Türk sosyal yapısında aileden daha büyük, boydan ise daha küçük yapı için soy tabirini kullanmak mümkündür. Eski Türkçe'de soya karşılık olarak "urug" tabiri bulunmaktadır. Ancak bu kelime yazıtlarda tek başına kullanılmamıştır. Ayrıca bu kelime uzak veya yakın kan kardeşlerden oluşan belli bir topluluğu ifade etmek için de kullanılmıştır. Urug kelimesinin karşılığı nesil, kuşak, torunlar şeklinde de karşımıza çıkmaktadır. Urug kelimesi bazı kaynaklarda nesil, nesep anlamlarında da kullanılmıştır. Soy tabiri günümüzde birtakım değişim ve dönüşümlere uğrasa da "sülale" şeklindeki yapıyı göstermektedir (Durmuş, 2016: 132-133).

Türk bozkır kültüründe soy yapılanmasında birtakım unsurlar bulunmaktadır. Çünkü her soy bağımsız bir sosyal yapıyı meydana getirmiştir. Her soyun kendine has örf ve âdetleri var olmuştur. Her soyun lideri vardır ve bu lider soyun en yaşlı kişisidir. Bir soya mensup kişiler soyu ilgilendiren işleri görüşmek için zaman zaman toplantılar yapmıştır. Her soyun bir soyadı olmuştur. Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere "urug" aileler birliği teklinde teşkilatlanmıştır (Durmuş, 2016: 133).

1.3. Boy (Kabile)

Boy kavramı Dîvânu Lugâti't-Türk'te "bod" şeklinde ifade edilmiştir (Kaşgârlı Mahmud, 1986: 98). Aile ve uruglar bir araya gelince "Boy" ortaya çıkmış ve başında boydaki iç dayanışmayı sağlamak, adaleti sağlamak ve gerektiği takdirde boyun menfaatini silahla korumayı vazifeli "Bey" bulunmuştur (Kafesoğlu, 2017: 221). Aileler ve soylar bir araya gelerek bir boy beyi seçmiştir. Bu seçimler, boyu teşkil eden aile ve soy mümessillerinin doğruluk, ekonomik güç, cesaretlerine göre şekillenmiştir (Cöhçe, 1995: 104). İslamiyet öncesi Avrasya bozkırlarında Türklerin en bariz özelliği boy federasyonu biçiminde yaşamaları olmuştur. Türk boyları bahsi geçen alanı yurt tutmuşlar ve hayatları bozkırın derinliklerinde, su boylarında, yayla ve vadilerde geçmiştir. Türkler; Hun, Göktürk, Uygur gibi büyük devletler kursalar dahi boylar varlığını her dönemde korumuştur (Taşağıl, 2018c: 38). Her boy kendi beyinin başkanlığında içtimai, idari ve siyasi bir teşkilata sahip olmuştur. Boyun başında bulunan bey; yurdun korunması, vergilerin tahsili, göç zamanında boyun disiplinini ve diğer boylarla münasebetleri tayin, kendi boyuna mensup aile veya ağıllar arasında sorunların çözümü ve emniyetin sağlanması gibi her meselede yegâne söz sahibi kişi olmuştur. Her boya ait yurt, yaylak ve kışlak boy beyi tarafından korunmuştur (Turan, 2017: 136-137).

Boylar, yapısı itibariyle aynı soydan gelenler tarafından oluşturulduğu için benzerlik gösteren bir yapıya sahip olmuştur. Aynı boya mensup kişiler aynı dili konuşmuş, aynı gelenek ve göreneklere sahip olmuşlardır. Boy mensuplarında ortak ata, kan akrabalığı ve ortak kültür anlayışı hâkim olmuştur. Aile bireyleri için ailenin, soy bireyleri için soyun menfaatleri ne ise boyu oluşturanlar için boyun menfaati aynı anlama gelmiştir. Her boy bir adla anılmış; boylara verilen adlar sosyal, siyasi, iktisadi, askerî adlar olduğu gibi şahıs ve çevreyle de ilgili olmuştur. Yirmi dört Oğuz boyunda da aynı özellik ortaya konulmuştur (Durmuş, 2016: 134-135).

Boyları bir arada tutan ve parçalanmasını engelleyen unsur şüphe yok ki boy şuurudur. Bozkır Türklerinde istisnasız her birey millî kimliğini kendi boyunda bulmuş ve görmüştür. Dîvânu Lugâti't-Türk'e göre birbiriyle tanış olmayan kişiler karşılaştığı vakit

evvela “boy kim?” yani “hangi boydansın?” biçiminde sorular sorarak birbirini tanımaya çalışmıştır. Ayrıca her boyun kendine has bir “damga”sı (tamga) olmuştur (Koca, 2016: 163).

1.4. Bodun/Budun (Kabileler Birliği)

Bozkır kültüründe boyların oluşturduğu teşekküle “Bodun” denilmiştir. Kaşgârlı Mahmud’da çok eski bir atasözünde geçen bodun ifadesi “millet” anlamında telakki edilmiştir (Kaşgârlı Mahmud, 1986: 110). Aynı tabir Orhun Yazıtları’nda da millet mefhumu için dile getirilmiştir (İlgen, 1999: 103). Bodunun başında umumiyetle arazinin genişliği ve nüfusa binaen “yabgu, şad, ilteber” gibi unvanlar taşıyan idareciler olmuştur. Bodunlarda umumiyetle dil ve soy birliği aranmamıştır (Cöhçe, 1995: 105). Bodunlar müstakil olabildikleri gibi bir “il”e tabi olarak da yaşamışlardır (Kafesoğlu, 2017: 223). Bodunlar devleti meydana getiren temel unsurlar olmuştur, bu bakımdan siyasi özellik taşımışlardır. Buna rağmen devlet tek bir bodundan meydana gelmemiştir (Koca, 2002: 12). Boylar dil ve soy birliği taşımalarına rağmen bodunlar umumiyetle boyların sıkı işbirliğinden ortaya çıkan siyasi birer teşekkül olmuşlardır (Kafesoğlu, 2017: 223).

Orhun Yazıtları’nda geçen Türk, Sir, Dokuz Oğuz, İki Ediz, Tarduş, On Ok, Az, Kırgız, Oğuz, Çik, Türgiş, Karluk ve Otuz Tatar adlarının her biri bir bodun olarak gösterilmiştir. Hatta İki Ekiz, Otuz Tatar, On Ok ve Otuz Tatar isimlerinin başlarında bulunan rakamlar boy sayılarını bildirmektedir ve bu da bu yapıların bodun olduklarını göstermektedir (Durmuş, 2016: 135-136).

Bazı kaynaklarda bodunların mevcudiyetini muhafaza ve idame ettirebilmesi için gereken şartlar; devlet sahibi olmak “illig bodun” ve kağan sahibi olmak “kaganlıg bodun” olarak belirtilmiştir. Devletin istiklalini kaybetmesi bodunların varlığını da tehlikeye sokmuştur (Koca, 2016: 165).

1.5. İl (Devlet)

Eski Türklerde devlet kavramı “il” veya “el” kelimeleriyle ifade edilmiştir (Kaşgârlı Mahmud, 1986: 175). V. Thomsen’e göre eski Türkçe’de il; “siyasi bakımdan müstakil, muntazam teşkilatlı millet” demektir. Gabain’e göre il “ülke, imparatorluk, iktidar, hükümet”; Giraud’ya göre “teşkilatlı devlet, imparatorluk, siyasi hâkimiyet”; Clauson’a göre ise “bir müstakil hükümdar tarafından idare edilen siyasi birlik” anlamına gelmektedir (Kafesoğlu, 2017: 224). İlin gerçek anlamı teşkilatlanmış siyasi yapı veya devlettir. Teşkilatlanmış halkın hukuki ismine de devlet denilmiştir. İlin mevcudiyeti hâkimiyetin mevcudiyetine bağlı olarak görülmüştür. Hâkimiyetin kaynağı ise halk olarak görülmüştür (Çiçek, 2018: 240).

Türkler, devlet kurmayı “illemek”, devleti idare etmeyi “il tutmak”, devleti düzene sokmayı “il itmek” ve devletten yoksun kalmayı “ilsiremek” tabirleri ile ifade etmişlerdir. Bozkır kültüründe devlet daima “töre” ile birlikte düşünülmüştür. Başka bir ifadeyle söyleyecek olursak Türklerde töresiz devlet olmamıştır (Koca, 2016: 80).

Türklerin en bariz hususiyetlerinden biri güçlü bir teşkilatçılık anlayışına malik olmalarıdır. Yaşanılan hayat onları özgürlük ve bağımsızlığa adapte ettiği için tarihin hiçbir döneminde devletsiz olmamışlardır. Gerçekten de en az iki bin beş yüz yıllık tarihlerinde Türklerin devletsiz kaldıkları ya da bağımsızlıklarını tümüyle yitirdikleri görülmemiştir (Güngör, 1995: 54).

Türlere göre devlette asli öge bütün milletin kendisidir. Millet varsa devlet, devlet varsa millet anlayışı hâkim olmuştur. Hâkim bir devlet varsa bu devleti kuran bir millet mutlaka vardır. Millet istiklalini yitirmedikçe devlet var olmuştur. Devlet millete dayanmaktadır. Millet de devamlı olduğu için devlette süreklilik devam etmiştir (Ünal, 2000: 12).

Eski Türklerde devlet, birbirini tamamlayan dört unsur olan halk, ülke, hâkimiyet ve teşkilattan meydana gelmiştir:

a) Halk: Eski Türkçe’de “kün” denilen halk bodun anlamında kullanılmıştır. Türklerde devlet, yönetici kesim ile birlikte hareket eden geniş halk kitlelerinin katkı ve çabası sonucu ortaya çıkmıştır.

b) Ülke: Türkler devletin elinde tuttuğu ve üzerinde yaşanan topraklara ülke anlamında “uluş” veya “yurt” adını vermişlerdir. Uluş, toprak ve halkı ifade ederken yurt ise “vatan” mefhumu gibi mukaddes bir anlamı taşımıştır.

c) Hâkimiyet: Eski Türk devletlerinde hâkimiyet, “erkinlik” veya egemenlik” isimleriyle anılmış ve iki şekilde kendisini göstermiştir. Bunlar “iç egemenlik” ve “dış egemenlik” olmuştur. İsimlerinden de anlaşılacağı üzere iç egemenlik halk üzerinde etkisini gösterirken dış egemenlik ise bağımsızlığı ifade etmiştir.

d) Teşkilat: Türklerde teşkilat düşüncesinin doğması ve gelişmesi milattan önceki tarihlere kadar gitmiştir. Otlakların önceden bulunup korunması, özellikle büyük sürülerin sevk ve idaresi, Türklerin teşkilatçılık özelliğini önemli bir durum hâline getirmiştir. Bu durum devlet kurumlarına da yansımış, Türkler teşkilatçılık özelliği sayesinde devlet kurmakta zorlanmamışlardır (Koca, 2016: 81-90).

2. Evlilik/Düğün

Bozkır kültüründe evlilik, kız ve erkeğin müşterek kararı ile ailelerin karşılıklı rızasına bağlanmıştır. Eski Türklerde kızlar ve erkekler; göçebe hayat tarzında hayvan otlatmada, obada, savaşlarda, süt sağımalarında bir arada yaşadıkları için gençler birbirlerini tanıma imkânı bulabilmiştir (Gülensoy, 2011: 191). Ayrıca gençlerin arasının bulunmasında “elbir” olarak tabir edilen “arkucu” ve “savcı”lar başlıca rolü oynamıştır. Ortak irade ve rızanın ardından erkek tarafı “kalın” adı verilen başlığı kız tarafına vermiştir. Başlıklar genellikle at, koyun gibi canlı hayvan türleri olmuştur. Evlilikler düğün törenleriyle tamamlanmış; gelin, damadın babasının verdiği yeni çadıra atla getirilmiştir. Türklerde gelin tabiri “yeni eve gelen”, güvey ise “güvenilen insan” sözlerinden türemiştir (Koca, 2002: 8). Bozkır kültüründe düğün törenleri “gelin toyu” (kelin toyu) biçiminde ifade edilmiştir. Gelin toylarının “gelin alma, gelin indirme, kına gecesi, gerdek” gibi farklı basamakları vardır (Ögel, 2001: 275). Gelin toyları yani düğünlerin bu farklı basamaklarının varlığı bozkır kültüründe düğünlerin önemli görüldüğünün göstergesidir. Türk bozkır kültüründe görülen ve günümüzde de varlığını sürdüren evlenme ve evlilikle ilgili “Bir yastıkta kocama” tabiri Dede Korkut’ta yer almaktadır. Dede Korkut;

“Köngül ile sevdüğüm,

Bir yasdukda baş koyduğum,

Yolunda öldüğüm, kurban olduğum,

Tatlı damag verüp, soruşduğum,

Bir yasdukda baş koyup, emişdüğüm.” ifadelerini kullanmıştır (Ergin, 1969: 131; Ögel, 2022c: 232).

Öte yandan Türk bozkır kültürüne ilişkin bilgilere Çin kaynaklarında da fazlaca rastlanmaktadır. Tang hanedanına ilişkin yıllıklarda Çin sarayında zayıf ve narin kadınlarla evlilik yapmak makbul sayılırken Göktürklerin etkisiyle güçlü ve kuvvetli kadınlarla evlenmenin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu durum, Türk bozkır kültürünün Çin’e etkisine bir örnek teşkil etmektedir (Okay, 2022: 566).

3. Beslenme

Bozkırlı Türklerin başlıca gıda maddesi et olmuştur (Kafesoğlu, 2017: 305). Eski Türklerin kelime dağarcığında yiyecek ve içecek ile ilgili kavramların çokluğu Türklerin beslenmeye verdiği önemin bir göstergesidir. Misal “toy”, yeme içme demektir. Kırgızlarda “toy-soy” şenlik manasında kullanılmakla birlikte yeme-içme manasında da kullanılmıştır. “Toy cedir” şenlikte et, yemek yedirme anlamında kullanılmıştır. Ekâbirin yemeklerine “aşatma”, hanlar için kurulan ve ayağı olmayan sofraya “ışküm”, gece çat kapı gelenler için hazırlanan içki sofrasına “kestem” denilmiştir. Yakın arkadaşların kış mevsiminde sıraya girip verdikleri ziyafete “suğdıç”; yemekli, eğlenceli ve oyunlu gece toplantılarına “sürçük” denmiştir. Davetten sonra gidilen içki ziyafetine “şanbuy” adı verilmiştir. Türklerin gıda ürünleri hayat tarzı ve geçim kaynağından dolayı hayvansal ürünler ağırlıklı olmuştur. Gıdalar; hayvansal yiyecekler, hayvansal içecekler, bitkisel yiyecekler ve bitkisel içecekler olmak üzere dört gruba ayrılmıştır (Kılıç ve Albayrak, 2012: 509). At ve koyun eti sevilerek yenilen hayvansal yiyeceklerdendir. Hayvansal içecekler ise kırmızı ve süt olmuştur (Durmuş, 2016: 239). Bitkisel yiyecekler ise buğday, arpa, darı, mısır, pirinç, burçak, elma, üzüm, karpuz, kavun, dut olmuştur (Kılıç ve Albayrak, 2012: 713). Bitkisel içecekler ise buğdaydan yapılan içki “ağartgu”, buğday, arpa ve darının karışımı ile elde edilen “bekni” olmuştur (Durmuş, 2016: 250-251).

4. Barınma

Bozkır kültüründe Türklerin gündelik hayatlarını idame ettirdikleri, barınmalarını sağlayan yerlere ihtiyaç duyulmuştur. Türkler bu ihtiyaçlarını ekseriyetle çadırlarla gidermişlerdir. Ağaçtan bir kasnak ve üzeri keçelerle kaplanan çadırlar oluşturulmuş, tepesine baca konulmuştur. Bu bacaya “tünlük” veya “şangırak” adı verilmiştir. Çadırların çoğu zaman doğu olmak üzere bazı zaman güneye açılan kapılarına “eşik” adı verilmiştir (Selçuk, 2014: 36). Diğer taraftan eski Türklerde “yurt” kelimesi ev ve çadır anlamında kullanılmıştır. Ev kelimesi Göktürk çağlarında “eb” şeklinde görülmektedir (Ögel, 2022c: 1). Çadır için kullanılan bir diğer tabir ise “kerekü”dür. Yere sabit olan çadırlar savaş ve göç durumlarında dört tekerli kağnılar üzerinde taşınmıştır. Çadırların türleri veya tipleri mevsim ve iklim şartlarına göre değişkenlik göstermiştir (Selçuk, 2014: 36-37). Öte yandan Dîvânu Lugâti't-Türk'te “bark” kelimesi ev anlamında kullanılmıştır (Kaşgârlı Mahmud, 1986: 70).

5. Bayram ve Eğlence

Eğlence, bayram veya toy, tüm insanlık tarihinde olduğu gibi eski Türklerde de toplumun bir ihtiyacı olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanların çalışmaya ve dinlenmeye ihtiyacı olduğu gibi eğlence ve şenlik yapmaya da ihtiyacı vardır (Baykara, 2001: 205). Türklerde bayram ve toplantıların köklü bir geleneği vardır. Bayram adı ilk kez Kaşgârlı Mahmud tarafından “Bedhrem” sevinç ve eğlence günü olarak kullanılmıştır (Kaşgârlı Mahmud, 1986: 78). Bayram, halk arasında gülme ve sevinme anlamına gelmektedir. Oğuz Türklerinde ise “Beyrem” olarak bilinen bayramlarda halkın toplanıp eğlendiği anlaşılmaktadır. Türk'ün en önemli bayramı olarak “Nevruz” bilinmekle birlikte bunun yanında İskitler'de, Asya Hunları'nda, Göktürkler'de ve Uygurlar'da bayram törenlerinin var olduğu bilinmektedir. Yine Türklerde eğlence önemli bir sosyal etkinlik olarak görülmüştür. Ata binmek, gülle atmak, cirit, güreş, doğancılık gibi sporlar Türkleri hem savaşa hazırlamış hem de birer eğlence unsuru olmuştur. Bozkırda özellikle bahar aylarında yağmurların başlamasıyla eğlence amaçlı müsabakalar yapılmıştır (Durmuş, 2016: 237).

5. Giyim

Türk bozkır giyim kuşamının temel malzemesi; koyun, kuzu, sığır, tilki ve az miktarda ayı derisi ile koyun, keçi ve deve yünü olmuştur. Eski Türkler bez dokumuşlar ve giyecek için kendir yetiştirmişlerdir (Kafesoğlu, 2017: 306). Türklerde elbiselik kumaş yapımında

pamuk da önemli bir yer tutmuştur. Türkler pamuğa “kebez” ve “batatu” gibi isimler vermişlerdir. Türklerin giyim kuşam şekline gelince arkeolojik kazılarda Türklerin vücudu saran ceket ve pantolon giydikleri tespit edilmiştir. Bunun en güzel örneği olarak bilinen somut örnek “Altın Elbiseli Adam”dır (Durmuş, 2016: 253-254). Hun dönemine ilişkin kurganlarda asilzadelere ait kaftan, keçe ve deriden çizmeler; deri, yün, kumaş ve keçeden imal edilmiş giyisiler, iç içe giyilen gömlekler, yün çoraplar, kulakları kapatan başlıklar ortaya çıkarılmıştır (Taşağıl, 2018a: 60).

B. Ekonomik Hayat

Bildiğimiz üzere ekonomi; tarım, hayvancılık, madencilik, ticaret, zanaat, sanayi vb. muhtelif dallara ve türlere ayrılmıştır. Ekonomi türlerinin oluşmasında ve inkişafında bireylerin bünyesinde yer aldığı tabii unsurlar ve iklim özellikleri mühim rol oynamaktadır. Yerleşik hayat süren toplumlarda iktisadi unsurlar umumiyetle tarım, zanaat ve ticarete dayanmakta iken bozkır coğrafyasında ve muhitinde hayat süren göçebe toplumlarda da hayvancılık faaliyetleri gelişme göstermiştir. Ancak hiçbir iktisadi unsur tek elden toplumsal yapının ihtiyacını karşılamakta yeterli olmadığı için diğer ekonomik faaliyetlerle desteklenmiştir. Bozkır ekonomisinde de hayvancılık ağırlıkta olmak üzere demircilik, tarım, ticaret, zanaat ve sanayi faaliyetleri görülmüştür (Koca, 2016: 181).

1. Hayvancılık

Türk bozkır ekonomik yaşamın temelini yaylalar, yüksek rakımlı ovalar olan bozkır coğrafyasının iklimi gereği hayvan besleyiciliği ve çobanlık oluşturmuştur (Kafesoğlu, 2017: 304). Bunu Türk kültür havzalarında yapılan kazı çalışmaları ispatlamıştır. Zira at ve koyuna ait kemikler Afenesyovo kültürünün kurganlarında yan yana görülmüştür (Koca, 2017: 6). Afenesyovo kültüründe et ve koyun kemiklerinin bir arada görülmesi bozkırda ekonomik hayatın başladığının bir göstergesidir (Taşağıl, 2020: 307). Bozkır kültüründe hayvancılık faaliyetleri hayvanların etinden, sütünden, derisinden, yününden ve gücünden faydalanmak için yapılmıştır. Bozkır hayvancılığında at ve koyun başlıca unsur olsa da keçi, öküz ve deve gibi hayvanlar da beslenmiştir. Moğolların Gizli Tarihi’nde bozkır göçebeliliğinin hayvancılığına ilişkin dikkat çeken bir bilgiye bakıldığında;

“Dağın yamacına konalım,

At çobanlarımız

Çadırlara girsinler.

Dere boyuna konalım,

Koyun çobanlarımız ve kuzu çobanlarımız,

Karınlarını doyursunlar...” ifadelerinin geçtiği görülmektedir (Temir, 1986: 54). Bu ifadeler bozkırlı Türklerin yaylak ve kışlak arasında göç ettiğini ve ekonomik olarak hayvancılığın yapıldığını göstermektedir.

1.1. At ve At Kültürü

Göçebe toplumların tüm açıdan gelişimine katkı sunan ve araç kullanımı derecesinde etki eden unsur kuşkusuz attır. Göçebe toplumlar, meydana getirdikleri beceri veya bilgiyi atın sürati sayesinde başka yerlere taşıyabilmiştir. Bu sayede at, kısa zamanda göçebe toplulukların yaşamında ehemmiyet arz edip “atlı kültür” adıyla anılan kültür evrelerinden birinin teşekkülünde mühim rolü olmuştur. Asya’nın içlerinde konar-göçer toplumların ehlileştirilen hayvanlarından en mühimi olan at, bu muhitte hüküm süren toplumların geçmişinde işlevsel ve mühim rol oynamıştır. Türk bozkır kültürü esasen göçebe yaşam ile ifade edilecek olursa bu uygarlığın bünyesinde en mühim ögenin “at” olduğu görülür (Belek, 2015: 113-114). Ünlü Arap seyyah El Câhiz, Türklerin at kullanmadaki mahareti

konusunda; *“Bedevilerin at üzerinde ok atmaları meşhur değildir. Türkler ise vahşi hayvana, kuşa, hedefe, insana, şekle konmuş hedefe, pike yapan kuşa ok atar. Hayvanı hızlı sürerken arkaya, öne, sağa, sola, yukarıya, aşağıya ok atar.”* ifadelerini kullanmıştır (2017: 99).

Eski Türkler yetişkin hayvanlara ekseriyetle “at”, “yund” ve “göçüt” adını vermiştir. Bu adlar arasında en sık kullanılanı at olmuştur. Bozkırda kalabalık sürü gruplarının sevki ve idaresi, hayvanların belirli bir muhitte tutulması, mera hududunun evvelden tespiti ve kontrolde tutulması gibi elzem tüm faaliyetler, dönemin en hızlı aracı sayılan at sayesinde gerçekleştirilmiştir (Bedirhan, 2009: 210). Bozkır Türkleri, hudutsuz bozkır coğrafyasını at vasıtasıyla aşmışlar, kalabalık göç ve akınlar at sayesinde gerçekleştirilmiştir. Rasyonu, atlı göçebe kültürün çiftçilikten daha üstün bir kabiliyet olduğunu belirtmiştir (Mandaloğlu, 2014: 79). Atın ilk ehlileştirilmesi ve karakteristik atlı çoban kültürünün sürdürülmesi kati suretle İç Asya’da yaşayan bozkır Türklerine dayanmaktadır (Rasyonu, 1993: 6).

Bozkır kültüründe at, toplumun bütün hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Atın sosyal, siyasi, iktisadi, askerî ve dinî boyutlarda değeri olmuştur. At, ekonomik açıdan canlı olarak değer taşıdığı gibi eti ve yağı da ekonomik değer taşımıştır. Atın karnından elde edilen yağ, Türkler tarafından çok sevilerek tüketilmiş; atın kılı, gönü yani derisi, toynakları ve kıymız denen sütü de bozkır kültüründe ekonomik olarak değerlendirilmiştir (Durmuş, 2016: 264-265). Bozkır Türküne göçlerde hareket kabiliyeti sağlayan at, savaşlarda da hızı ile Türk ordularına düşmanları karşısında üstünlük sağlayan bir savaş aracı olarak kullanılmıştır (Belek, 2015: 114). Atın beslenmesi, farklı uğraş alanlarını da beraberinde getirmiştir. Koşum, üzengi, eyer, semer gibi malzemeler at kültürünün beraberinde getirdiği unsur olmuştur. At, bozkır kültüründe o kadar önemlidir ki Kudırge, Orhun, Tula bölgesinde ve Kırgız ülkesinde at yelelerini kesiliş şeklinin kaya üzerine resmedildiği görülmüştür (Ögel, 2014: 167).

1.2. Koyun

Eski Türklerde ekonomik hayatta atın ardından ikinci sırada koyun yer almıştır. Türklerde koyun, günümüz ifadesinden değişik biçimde “koy”, “kon” veya “kony” söylemleriyle ifade edilmiştir. Arap seyyahı İbn-i Fadlan Oğuz Türklerinden bazı kimselerinin yüz binlerle ifade edilen sürülere malik olduklarını belirtmiştir. Bu miktar şüphe yok ki sürülerin gerçek sayısına değil Türklerde koyunun ne denli çok olduğuna etmektedir. Bir bakıma kesretten kinaye yapılmıştır. Koyun sürüleri yaz ve kış atla gezen çobanlar vasıtasıyla sürekli meralarda güdülmüştür. Koyun sıcak ve soğuk havaya dayanıklı bir hayvan olmadığı için sürüler yaylaklara ve kışlaklara götürülmüştür (Koca, 2002: 17).

Bozkır Türkleri daha küçük yaştan itibaren çocukların iyi bir binici ve atıcı eğitimi almalarını sağlama adına çocuklarını koyunlara bindirerek eğitmişlerdir (Mandaloğlu, 2014: 79). Koyunun bozkır kültüründe önemli bir yeri olduğunun kanıtı, eski Türk dilinde koyunla ilgili kavram ve kelimelerin çok fazla olmasıdır. Koyunun erkeğine “koç”, yavrusuna “kuzı”, altı aylık koyun yavrusuna “toklı”, üç yaşına basmış koyuna “tişek”, ilk doğan kuzuya “baldır kuzı”, taze ve semiz kuzuya “baklan kuzı” denilmiştir (Durmuş, 2016: 266).

Koyun azami dört veya beş ay sağılmış, koyun sağımı evin hanımı ve yetişmiş kızların görevi sayılmıştır. Türkler koyunu hem ticaret malzemesi biçiminde hem de kendi ihtiyaçlarını gidermek için değerlendirmişlerdir. Bilhassa Müslümanlara komşuluğu bulunan Türkler, İslam ülkelerine yüklü miktarda koyun ihraç etmişlerdir. Bozkır kültüründe koyun “sağlıklı” ve “etlik” olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. İsimlerinden de anlaşılacağı üzere sağlıklı koyundan süt, etlik koyundan ise et ihtiyacı karşılanmıştır. Bozkır kültüründe ekonomi hayvancılığa bağlı olduğu için çok fazla et üreten Türkler, bunu uzun süre muhafaza edebilmek için et konservesi yapmıştır (Taşağıl, 2020: 309).

Bozkır ekonomisinde koyunun etinden ve sütünden faydalandığı gibi yününden de faydalanılmıştır. Koyun ilkbahar ve sonbahar olmak üzere yılda iki kez kırılmış, kırılan yüne “yap” yani bugünkü söylenişle “yapağı” adı verilmiştir (Koca, 2016: 193-194).

1.3. Diğer Hayvanlar

Bozkır Türklerinin hayvancılık ekonomisinde et ve koyundan başka diğer hayvanlar da görülmüştür. Bu hayvanlar keçi, manda, deve ve sığırdır. Sığırların erkek olan ve gücünden yararlananına “öküz”, damızlık bırakılana “boğa”, dişisine “inek”, inek yavrusuna “buzagu”, buzagunun bir yaşında olanına “tadun”, iki yaşında olanına “tüge” denilmiştir (Durmuş, 2016: 266).

Türklerin koyun kadar olmasa da geniş keçi sürüleri olmuştur. Aynı koyun misali keçinin de etinden, derisinden ve kılından faydalanılmıştır. Bilhassa erkek keçi eti lezzet açısından tercih edilmiştir. Keçinin yavrusu “oğlak”, altı aylık oğlak “çebiş”, erkeği “teke” olarak isimlendirilmiştir. Deve de bozkır kültüründe beslenen hayvanlardan bir diğeri olmuştur. Deve açlığa ve susuzluğa çok dayanıklı yapısıyla ticarete yük taşımacılığı amacıyla beslenen hayvandır. Türkler deveyi Hun asırlarından itibaren tanımakta olup Çin’e deveyi Türkler götürmüştür. Deve yavrusu “torum”, “botuk” veya “köşek”, dişi deve “ingan” veya “kayalık” erkek deve de “boğra” veya “lök” adıyla anılmıştır (Koca, 2016: 195).

Türkler domuzu ise ekonomik hayatın hiçbir döneminde beslememişlerdir ve bu hayvanın bozkır kültürü ile bir ilgisi yoktur. Türkler, Avrupa bölgesinde de dâhil tarihleri boyunca yani İslamiyetten önce dahi hiç domuz beslememişler ve domuz etini yememişlerdir (Kafesoğlu, 2017: 305).

2. Tarım

Bozkır coğrafyasının doğası ve iklim koşulları hayvancılığa elverişli olsa da tarıma fazla imkân tanımamıştır. Tarım ancak iklim ve tabiat şartlarının elverdiği ölçüde yapılmıştır. Bununla birlikte tarım, hayvan besleyen Türkler nazarında sürü besleme derecesinde mühim bir faaliyet olmuştur. Zira eski Türk toplumlarında çiftçiler “tarıgcı/tarıdacı” adıyla anılmıştır ve böyle bir grubunun varlığı bilinmektedir (Bedirhan, 2009: 214). “Ekmek” fiili Göktürk çağından beri kullanılmıştır ve “ekinci” tabiri bozkır Türklerinde batı bölgelerde yaygın olarak kullanılmıştır (Ögel, 2022b: 2). Tarıma elverişli yerde oturanlar köylü kültürünü meydana getirmişlerdir (Durmuş, 2009: 130).

Bozkır kültürünün halim olduğu sahada “yaylak” ve “kışlak” kavramları önemli bir yer tutmaktadır. Kışlak; kışın barınılabilen, rüzgârlardan korunan ve soğuk olmayan yerlerdir. Yaylak ise özellikle yaz mevsiminde hayvan otlatmak için çıkılan, serin, yüksek rakımlı, otlakların bol olduğu yerlerdir (Ögel, 2022a: 1). Bozkır sahasının çoğunluğunu otlaklar oluştursa da tarıma elverişli yerler de var olmuştur. Örneğin Çin kaynaklarında belirtildiği üzere buğday ve darı ekip biçmişlerdir. Göktürkler’de de her ailenin ektiği, sürdüğü, suladığı bir arazisi vardır (Durmuş, 2016: 267). Bozkır Türklerinde tarlayı sürmek anlamında “sabanlamak” ifadesi kullanılmıştır. Bununla ilgili atasözüne de rastlanmaktadır. Bu atasözü “Sabanda sandırış bolsa, örtkünde irteş bolmaz” şeklindedir. Atasözünün günümüz Türkçesi “Saban zamanı kavga olursa, harmanda gürültü olmaz” şeklindedir (Ögel, 2022b: 8).

Yapılan araştırmalara göre Türklerin yetiştirdikleri en eski tarım ürünü darıdır. Bunun anavatanı Çin olup Hunlar zamanında Türklere gelmiştir. Buğdayın ikinci anavatanı olan Orta Asya’da arpa da Anav kültürü tarafından bilinen bir tarım ürünü olmuş ayrıca at yemi olarak kullanılmıştır (Rasony, 1993: 52). Arpa, buğday ve darının yanı sıra mısır, pirinç ziraatı da yapılan bozkır kültüründe, meyve olarak elma, ayva, şeftali, kayısı, erik, üzüm, dut, iğde, fındık, fıstık, ceviz, kavun, karpuz; sebze olarak ise ıspanak, pazı, marul, patlıcan, fasulye, pancar, havuç, sarımsak, soğan, acur, salatalık ve kabak yetiştirilmiştir (Bedirhan,

2009: 225-226). Ayrıca üzüm ve bağcılık, Türklerin en erken çağlardan itibaren tanıdıkları bir ziraat kültürü olmuştur. Üzüm, köken olarak Türkçe bir sözcüktür ve Uygur yazılı belgelerinde kayıtlarda geçmektedir. Özellikle kuru üzüm, bazı hastalıkların ilacı olarak tavsiye edilmiştir (Ögel, 2022c: 325-326). Kullanılan tarım aletleri ise “amaç” adı verilen saban, düven ve oraktır. Tarla sürüldikten sonra toprağı düzeltmek için üzerine “sürgü” çekilmiştir. Öte yandan sürgüye “tarla tırmığı” denildiği de kaynaklarda mevcuttur. Ayrıca yaba ve çapa da tarım yapan Türklerin kullandığı tarım aletlerindedir (Ögel, 2022c: 15). Pirinç, buğday gibi tahılları öğütenlere “ügitçi” denilmiştir (Koca, 2016: 197-198).

3. Ticaret

Ticaret alım “ithalat” ve satım “ihracat” olmak üzere iki biçimde yapılmaktadır. Bunların ilkinde malın talebi, ikincisinde ise malın arzı söz konusudur. Malın arz edilebilmesi bol miktarda üretimle mümkündür. Hayvancılık üzerine kurulan bozkır ekonomisi, Türklerin geçimini karşılamadığından Türkler, iktisattaki açıklarını ticaret yaparak kapatma yoluna gitmiştir. Türkler, ihtiyaç fazlası ürünleri başkalarına satıp kendinde olmayanları da almak suretiyle ticari ilişki yürütmüşlerdir. Bu ticari ilişkiler dolayısıyla komşu olan Çin ve Bizans’la gerçekleşmiştir. Bozkır ticareti büyük muhafız kuvvetlerin katıldığı kervanlarla gerçekleşmiştir. Eski Türkçe’de kervana “arkış” denilmiştir (Mandaloğlu, 2013: 134).

Eski Türk devlet ve topluluklarında ticaret geniş çapta “değiş-tokuş” yani takas usulüyle gerçekleşmiştir. Bu durum, alınıp verilen mal konusunda tarafların anlaşmasıyla yapılmıştır. Türklerde değiş-tokuş için ekseriyetle kullanılan emtia attır. Yine para da ticarete kullanılmış; Çin, Bizans ve İran gibi komşu ülkelerden alınan vergi, haraç ve tazminatlarla ihtiyaçları olan malları almışlardır. Türklerin ticari hayatta ödeme vasıtası olarak kullandıkları paraya “satır” adı verilmiştir (Koca, 2016: 199).

3.1. İthalat ve İhracat

Türk devletleri komşu milletlere umumiyetle at ilk sırada yer almak üzere canlı hayvan, et, konserve, kösele, deri, hayvani gıda ve kürk satmıştır. Karşılığında hububat ve giyim eşyası almıştır. Asya Hunları, Göktürkler ve Uygurlar Çin ile Batı Hunları da Bizans ile ticari antlaşmalar yapmıştır. Türkler Çin’den pirinç, ipekli kumaş ve hububat; Roma ve Bizans’tan da diğer ihtiyaç malzemelerini almıştır (Kafesoğlu, 2017: 312).

Türklerin ticaretleri yalnız Bizans ve Çin’le kısıtlı kalmamıştır. Türkler, İslam ülkeleri ile de ticaret yapmışlardır. Bilhassa Oğuz, Uygur, Hazar, Bulgar, Kırgız, Karluk ve Kimek Türklerinde avlanan sansar, sincap, fenek, kakım, tilki, pars, panter, kunduz ve kaplan kürkleri İslam ülkelerine satılmıştır (Koca, 2002: 20). Türklerin alım-satım yaptıkları milletler arasında Slavlar da yer almaktadır. Özellikle Hazar Türkleri, kurulduğu coğrafyanın da etkisiyle Slav kökenli olan Ruslarla yüksek hacimde ticari faaliyette bulunmuşlardır. Öyle ki bu ticari faaliyetler Türk kültürünün Rus kültürünü etkilemesine neden olmuştur. İdil’den (Volga) Özü’ye (Dinyeper) ve Kiev’e kadar uzanan sahada hâkimiyet kuran Türkler, huzurla geliştirdikleri ticaret sayesinde Rus-Slav devletinin teşekkülüne katkı sağlamıştır (Yasin, 2018: 96).

Tarihi kayıtlar, Türklerin ürettiği ihracat malları olarak demir ve madeni malzemelerin bulunduğu işaret etmektedir. Bilhassa Göktürkler Altay dağları çevrelerinde demir ve silah üretip ürettiği bu ürünleri Çin’le ipek ve başka eşya ile değiş-tokuş yaparak bir yüzyıl zarfında kuvvetli bir devlet hâlini almıştır (Bedirhan, 2009: 220). Eski Türklerde ithalat ve ihracatın önemi Orhun Yazıtları’nın Kültigin Kitabesi’nin güney yüzünün 8. satırında “Ötüken yerinde oturupkervan, kabile gönderirsen hiçbir sıkıntı yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın.” ifadeleriyle dile getirilmiştir (Ergin, 2009: 5). Kültigin Kitabesi’nde geçen bu ifadelerde Türklerin ticaretle işgal olmaları gerektiğine dikkat çekilmiştir.

3.2. Serbest Ticaret Pazarları

Eski Türkler, komşu ülkelerle yapılan ticaretin güvenliğini sağlamak için birtakım önlem almışlardır. Bu önlemlerin ilki komşu ülkelerle sınırda “Serbest Ticaret Pazarları”nın kurulması olmuştur. İlk serbest ticaret pazarları Çin ile Asya Hun Devleti arasında tesis edilmiştir. Pazar için umumiyetle Çin sınırındaki şehirler tercih edilmiştir. Avrupa Hun Devleti’nde Attila döneminde Bizans sınırlarında serbest ticaret pazarları kurulmuştur (Koca, 2016: 203).

3.3. Ticaret Yolları

Asya Hunları’nın, Göktürkler’in ve Uygurlar’ın ülkeleri doğu-batı; Avrupa Hunları’nın Hazarlar’ın ve Bulgarlar’ın ülkeleri ise güney-kuzey hattı ticaretine öncü olmuştur. Çünkü ilk çağlardan orta çağın sonuna değin kara ticaret yollarının pek çoğu Türk ülkelerinden geçmiştir. Örneğin Abakan bozkır hududundan hareketle Güney Sibirya orman kıyısı hattınca devam edip Etil-Kama ırmaklarının kesiştiği noktaya değin uzanan ticaret yolu taşıdığı mamulden dolayı bilim çevrelerince “Kürk Yolu” ismiyle anılmıştır (Ligeti, 1986: 18). Kürk Yolu’nda gelincik, geyik, kakım, kunduz, samur, sansar, sincap tilki, vaşak, gibi hayvanların postları Bizans ve İslam ülkelerine gönderilmiştir.

Güneyde Çin’den başlayıp Türk coğrafyasından geçerek İran toprakları üzerinden geçip Karadeniz’in kuzeyi ve Anadolu’dan Avrupa’ya ulaşan bir diğer ticaret yolu daha vardır. Tıpkı Kürk Yolu adının verildiği gibi tarihsel gerçekliğe uygun olarak bu yola da “İpek Yolu” adı verilmiştir. İpek Yolu’nun hareket merkezi Çin devletinin siyasi noktaları olan C’hang-an ve Lo-yang kentleridir. Bu kentlerden hareket eden kervanlar “Taklamakan” çölünü geçip Maverâünnahir, Horasan, İran ve Suriye aracılığıyla Akdeniz sahillerine ulaşmıştır (Koca, 2016: 204-205).

3. 4. Madencilik

Türkler, yazının icadından evvel farklı madenleri tanımış ve ondan faydalanmıştır. Türklerin kullandıkları madenler arasında altın, gümüş, bakır ve demir önemli yer tutmuştur. Türklerin yayıldığı kültür havzalarında yoğun olarak altın rezervi bulunmuştur. Bakır da Türklerin yaşadığı coğrafyada bol miktarda bulunan madendir. Fakat Türklerin en çok elde ettikleri maden demir olmuştur. Altaylar ve çevresi demir cevherinin merkezi sayılmıştır (Durmuş, 2016: 270). Geniş coğrafyalara hükmeden Hunlar, komşu ülkelere nazaran üstün savaş teknolojisine erişmişlerdir. Bu üstünlük demir sayesinde gerçekleşmiştir (Taşağıl, 2018a: 63).

Demir başta olmak üzere madencilik, bir taraftan Türklerin bulunduğu coğrafyada onların siyasi yapısını güçlendirirken diğer taraftan da ekonomik hayatın vazgeçilmezi hâline gelmiştir. Türk bozkır kültüründe madencilik, ekonomik unsur olarak hayvancılıktan sonra ikinci sırada yer almıştır (Şalgam, 2021: 107).

Altay dağlarında farklı tür çeliğe rastlanmıştır. Bilhassa “Onugug” ve “Salınçak” dağlarındaki sertlik derecesi farklı çeliklerin bahsi sık geçmektedir. Altayları gezen seyyahlar, o bölge halkının şu an bile çok becerikli demirciler olduklarını özellikle kaydetmiştir (Ögel, 2014: 168). İvolga havzasında ortaya çıkarılan demir eritme ve döküm ocağı Hun metalürji ve demir işleme sanatı konusunda bizleri aydınlatmaktadır. Özellikle eritilen demir filizinin şekillendirilmesi Hun sanayisi hakkında ipuçları vermektedir (Taşağıl, 2020: 296-297).

Sonuç

Coğrafi bir terim olan bozkır, İslam öncesi Türklerin yaşadığı coğrafya ve o coğrafyada Türklerin kendine has yaşam tarzları ile oluşturduğu kültürün adı olmuştur. Geniş bir sahayı kapsayan bozkır kültürü, “atlı göçebe” kültür olarak adlandırılrsa da bozkır

göçebeliği ilkel göçebelikten tamamıyla farklıdır. İkel göçebeliliğin aksine bozkır göçebeliğinde üretim faaliyetleri teferruatlı bir şekilde vardır ve vatan-millet duygusu son derece güçlüdür. Muazzam bir teşkilatlanma ve vatan şuuru oluşan bozkır kültüründe at, önemli bir yer tutmuştur. Çalışmadan elde edilen bulgular göstermektedir ki İslamiyet'ten önceki Türklerde sosyal ve ekonomik hayatı bozkır kültüründen ayırmak mümkün değildir. Zira sosyal ve ekonomik hayat tam anlamıyla bozkır kültürüne uygun bir şekilde tekâmül etmiştir.

Bozkır kültürünün sosyal yapısı en alttan en üste doğru kendine has bir teşkilatlanma arz ederek yüzyıllar boyunca varlığını korumuştur. "Oğuş"lar "uruglar"ı, uruglar "boy"ları, boylar "bodun"ları, bodunlar da "il"i yani devleti meydana getirmiştir. Halk "ak tamag" ve "kara tamag" olarak yönetenler ve yönetilenler olarak isimlendirilse de bozkır kültüründe sosyal tabakalaşma asla görülmemiştir. Zaten konar-göçer yapı buna izin vermemiştir. Bozkır kültüründe sosyal hayatta aileye çok önem verilmiş ve aile içi ilişkiler de bir intizama göre işlemiştir. Genel olarak çekirdek aile tipi görülse de geniş aileye de rastlanmıştır. Ataerkil bir aile yapısının görüldüğü bozkır kültüründe, bazı kaynaklardaki bulgular anaerkil aile yapısının varlığını da ortaya koymuştur. Kadın, toplumsal hayatta asla geri planda kalmamıştır. Evin geçimi ve yönetimi erkeğin görevi olsa da kadınlar da ev işlerinde eşlerine yardım etmiştir.

Yapılan araştırmalar bozkır kültüründe bayram ve eğlencenin önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Zira güçlü bir toplumsal yapıya sahip olan bozkır kültüründe bayram ve eğlence gibi etkinliklerde insanların bir araya gelmesi tabii bir durumdur. Türkler için en önemli eğlence ve bayram baharın başlangıç günü kabul edilen "Nevruz"dur. Bozkır kültürünün eğlenceleri genellikle av ve savaş talimi üzerine olmuş; güreş, atıcılık, doğancılık gibi etkinliklerle hem eğlenip hem de vücutlarını zinde tutmuşlardır. Besin maddeleri genellikle hayvansal gıdalardan oluşan Türkler için et vazgeçilmez bir yiyecek olmuştur. Etin yanında süt ve süt ürünleri önemli yer tutmuştur. Bozkır kültürünün kendine has bir giyim kuşam tarzı olmuştur. Yapılan ekonomik faaliyetler gereği kıyafetler genellikle deri ve yünden yapılırsa da pamuk ve kumaşın da kullanıldığı görülmektedir. Türkler sürekli at üzerinde ve hareketli bir hayata sahip oldukları için vücudu sıkıca saran ceket ve pantolon giyinmeyi tercih etmişlerdir.

Bozkır kültürünün ekonomik yapısı konar-göçer hayat tarzı gereği hayvancılığa dayanmıştır. At, bozkır kültürü için vazgeçilmez bir vasıta, besin maddesi ve savaş aracı olmuştur. Atın yanında koyun bozkır ekonomisinde önemli bir yer tutmuştur. Koyunun etinden, sütünden, yününden ve derisinden faydalanılmıştır. Bunların dışında keçi, sığır, deve de bozkır kültüründe beslenen hayvanlar arasında olmuştur. Tüm bunlar Türklerde hayvancılığın önemli bir ekonomik faaliyet olduğunu ortaya koymaktadır.

Araştırma sonuçları, bozkır kültürünün yaşandığı coğrafyada özellikle yaylalarda hayvancılık faaliyetlerinin önemli bir unsur olsa da iklimin elverişli olduğu, kışlak olarak da adlandırılan yerlerde tarım faaliyetleri yapıldığını ortaya koymaktadır. Buğday, arpa, darı, mısır gibi tahılların yanı sıra üzüm gibi günümüzdeki çoğu sebze ve meyve bozkır kültüründe tarım ürünü olarak yetiştirilmiştir. Öte yandan elde edilen bulgular, eski Türklerin saban, tırmık gibi tarım aletlerini bildiğini ve kullandığını ortaya koymuştur.

Ticaret bozkır kültüründeki bir diğer ekonomik faaliyet olmuştur. Türkler özellikle hayvancılık faaliyetlerinden elde ettikleri tüketim fazlası ürünleri Çin, İran, Bizans ve Müslüman komşularına satarak onlardan ihtiyacı olan ürünleri almıştır. Ayrıca araştırmada elde edilen bulguya göre Slav kavimlerinden olan Ruslarda devlet yapısının ortaya çıkmasına Türklerin Ruslarla yaptığı ticari faaliyetler katkı sağlamıştır. Ticaretin gelişmesi için serbest ticaret pazarları kurulmuş, İpek ve Kürk Yolları korunmuştur. Özellikle İpek Yolu hâkimiyeti için Türkler Çin'le sık sık mücadeleye girişmiştir.

Ticaretin yanı sıra madencilik de bozkır kültüründe önemli bir ekonomik faaliyet olarak yerini almıştır. Türkler altın, gümüş, demir, bakır gibi madenleri mahirane bir şekilde işlemişlerdir. Bundan ötürü İstkitler “bozkırın kuyumcuları” olarak anılmıştır. Altay bölgesinde çok çıkarılan demir madeni, bozkır Türklerinin maharetli ellerinde hem günlük araç-gereç hem de savaşlarda kullanılan silahlara dönüşmüştür. Araştırma bulguları demirin yaygın olarak kullanılmasının bozkır kültürünün çevre kültürlerle hem askerî yönden hem de kültürel yönden üstünlük kurmasına katkı sağladığını ortaya koymaktadır. Kaynama noktası 1500, erime noktası 3000 derece olan demirin mahir bir şekilde kullanılması kültürden öte bir medeniyet göstergesi sayılabilir.

Kaynakça

- Baykara, Tuncer (2001). *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Bedirhan, Yaşar (2009). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Eğitim Akademi Yayınları.
- Belek, Kayrat (2015). “Eski Türklerde At ve At Kültürü”. *Gazi Türkiyat Dergisi*, (16): 111-128.
- Cöhçe, Salim (1995). *Türk Tarihine Giriş*. Elazığ: Çağ Ofset Matbaacılık.
- Çandarlıoğlu, Gülçin (2003). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Çiçek, Arif (2018). “Orta Asya Türk Toplumlarının Sosyo-Kültürel Yapısının Genel Bir Değerlendirmesi”. *Mavi Atlas Dergisi*, (6): 233-247.
- Dokur, İbrahim Doğukan (2017). “Avrasya Konar Göçerlerinin Sosyo Ekonomik Yapıları ve Yaşam Tarzları Üzerine Bir İnceleme”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, (6): 2811-2824.
- Durmuş, İlhami (2009). “Bozkır Kültür Çevresi Türk Tarihi Araştırmaları ve Kronoloji”. *Gazi Türkiyat Dergisi*, (5): 129-141.
- Durmuş, İlhami (2016). *Türk Kültürüne Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- El Câhiz (2017). *Fezâilü'l Etrak (Türklerin Faziletleri)*. (çev.: Ramazan Şeşen). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Ercilasun, Konuralp (2011). “Bozkırda Hâkimiyet Merkezi Hakkında Bazı Görüşler”. *Bellekten Dergisi*, (1): 27-36.
- Ergin, Muharrem (1969). *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ergin, Muharrem (2009). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gömeç, Sadettin (2002). “Divanü Lugat-it Türk'de Akrabalık Bildiren Terimler”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX (32): 133-139.
- Gülensoy, Tuncer (2011). *MÖ. 4500-MS. XIII. Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Güngör, Erol (1995). *Tarihte Türkler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İlgen, Abdulkadir (1999). “İslam Öncesi Türk Toplumlarında İktisadi ve İctimai Yapı”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2): 97-110.
- Kafesoğlu, İbrahim (2017). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Kaşgârlı Mahmud (1986). *Dîvânu Lugâti't-Türk* (Yayına Haz.: Besim Atalay). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kılıç, Sami ve Albayrak, Ali (2012). "İslamiyetten Önce Türklerde Yiyecekler ve İçecekler". *Turkish Studies*, (7): 707-716.
- Koca, Salim (2002). Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat. *Türkler Ansiklopedisi* içinde. 8-54. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Koca, Salim (2016). *Türk Kültürünün Temelleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Koca, Salim (2017). "Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru". *Asya Araştırmaları Dergisi*, 1 (1): 1-18.
- Koçak, Kürşat (2012). "Bozkır Kültüründe Alp Karakterinin Ortaya Çıkışında Türk Geleneklerinin Etkisi". *Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (1): 125-135.
- Ligeti, Lajos (1986). *Bilinmeyen İç Asya*. (çev.: Sadrettin Karatay). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mandaloğlu, Mehmet (2013). "Eski Türklerde Sanayi, Ticaret ve Maliyenin Ekonomik Açıdan Değerlendirilmesi". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, 2 (2): 129-150.
- Mandaloğlu, Mehmet (2014). "Bozkır Kültüründe Ekonominin Hayvanlılık ve Tarıma Dayalı Olarak Değerlendirilmesi". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, 3 (1): 75-92.
- Moğolların Gizli Tarihi* (1986). (çev.: Ahmet Temir). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Okay, Bülent (2022). "Çin Kaynaklarına Göre Türk-Çin İlişkilerine Tarihsel Bir Bakış". *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalçık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu*. C. 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2014). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2022a). *Türk Kültür Tarihine Giriş 1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2022b). *Türk Kültür Tarihine Giriş 2*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2022c). *Türk Kültür Tarihine Giriş 3*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özçamca, Salih (2007). "Türklerin Göçebeliği Hakkında Birkaç Not". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (7): 177-183.
- Rasonyi, Laszlo (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Selçuk, Hava (2014). *Türk Tarihinde Kadın ve Savaş*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Şalgam, Mahmut (2021). *Türk Bozkır Kültüründe Eğitim*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir: Nevşehir Hacıbektâş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Taşagıl, Ahmet (2018a). *Bozkırın Kağanlıkları*. İstanbul: Kronik Kitap Yayınları.
- Taşagıl, Ahmet (2018b). *Kök Tengri'nin Çocukları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

- Taşagül, Ahmet (2018c). *Türk Model Devleti Göktürkler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Taşagül, Ahmet (2020). *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Turan, Osman (2017). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, Şerafettin (2014). *Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Ünal, Tahsin (2000). *Türk'ün Sosyo-Ekonomik Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Yasin, Yusufcan (2018). "Türk Kültürünün Rus Kültürü Üzerindeki Etkileri". *Eski Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2 (1): 94-109.
- Yuvalı, Abdulkadir (1996). "Anadolu'da Türk Kimliğinin Oluşması ile İlgili Bazı Tespitler". *ERDEM Atatürk Kültür Merkezi Dergisi (Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı)*, 2 (23): 439-450.
- Yuvalı, Abdulkadir ve Demirci, Hikmet (2021). *Türk Dünyası'nın Ortak Kültür Tarihinde Aile ve Kadın*. İstanbul: Selenge Yayınları.